

ƏKİNCİLİK

TORPAQ MUZEYİNİN TORPAQ NÜMUNƏLƏRİ AZƏRBAYCANIN TORPAQ EHTİYATLARININ MÜHÜM GENEFONDUDUR

R.İ. MİRZƏ-ZADƏ, İ.E. EYLAZOV
AMEA Torpaqşünashq və Aqrokimya İnstitutu

Torpaq muzeyi torpaqların genezisi, coğrafiyası və xəritəçiliyi laboratoriyasının nəzdində 2003-cü ildə təşkil olunmuşdur. Bu muzeyi təşkil etməkdə əsas məqsəd torpaq nümunələrinin, monolitlərin yığılması, torpaqşünashq və aqrokimya elminin son 60 ildə olan nailiyyətlərini sistemləşdirmək və nümayiş etdirməkdən ibarətdir.

"Torpaq muzeyi" Respublikanın bütün torpaq-iqlim zonalarını əhatə edən monolitlər əsasında yaradılıb. Bu monolitlər və onların mikrogenetik diaqnostikası Respublikanın torpaq örtüyünün qızıl fondu olub, genetik ehtiyatların öyrənilməsində, pasportlaşmasında və bərpasında vacib rol oynayır.

"Torpaq muzeyi"nin qarşısında qoyulmuş əsas istiqamət Azərbaycanın qədim və müasir torpaq və su sərvətləri barədə məlumatı geniş ziyalı kütlələrinə çatdırmaqdır.

Torpaq litosfer və biosfer arasında əsas əlaqələndirici həlqə kimi çıxış edir. Ətraf mühitin ekoloji faktorları arasında inqilabi qarşılıqlı əlaqənin təsdiq edən torpaqşünashqın klassikləri tərəfindən torpaq əmələgəlməsinin nəzəri və təcrübi problemlərinin hərtərəfli tədqiqi Azərbaycan alimlərinin əsas tədqiqatlarının formalaşmasının elmi fazası kimi çıxış edib.

Torpaqşünashq elminin gələcəyini proqnozlaşdırmaq üçün onun tarixini və müasir vəziyyətini öyrənmək lazımdır. Nəzərə almaq lazımdır ki, elmi axtarışların müasir səviyyəsi torpaq haqqında elmin hər bir mərhələsini daha obyektiv müşahidəsinə imkan verən arxiv materiallarında olan tarixi işlərin təsdiqi və əsaslandırılmasını nəzərdə tutur.

Beləliklə, qarşıya qoyulmuş məqsədlərə nail olmaq üçün Azərbaycan torpaqlarının genofondunu qorumaq strategiyasının ekoloji əsaslarının yaradılmasına istiqamətlənməli olan metodiki və tətbiqi tədqiqatları aktiv surətdə inkişaf etdirmək lazımdır. Bu mənada Respublika alimlərinin torpaqların ekoloji monitorinqi, müasir təsnifatı və sistemləşdirilməsinə dair tədqiqatları xüsusilə təqdirəlayiqdir.

Respublikamızda torpağa dair biliklərin geniş yayılmasında "Torpaq muzeyi"nin ekspozisiyaları böyük rol oynamaqlıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, bir sıra dünya dövlətlərində böyük fonda malik iri muzeylərlə yanaşı diyarşünashq təyinatlı yerli əhəmiyyət kəsb edən muzeylər də inkişaf etdirilir.

Müasir elmi nailiyyətlərə və dünya təcrübəsinə əsaslanmalı olan muzey işinin inkişafı təkcə respublikanın ayrı-ayrı ekoloji zonalarından yığılmış torpaq kolleksiyalarının nümayişi deyil, bu eyni zamanda onların xronoloji tədqiqinə imkan verən torpaqların inkişafı,

ayrı-ayrı növ torpaqların formalaşmasında landşaftların dəyişilməsi timsalında təbii və antropogen faktorların təsirinin müqayisəli surətdə öyrənilməsinə imkan verir.

Azərbaycanqda torpaqşünashqın inkişaf tarixi toplanmış kolleksiya materiallarında hərtərəfli illüstrasiya olunmalı və müasir ekspozisiya formasında nümayiş etdirilməlidir. Eyni zamanda ekspozisiyaların qurulmasının metodoloji əsası kimi elmin inkişafının ümumi konsepsiyası çıxış edir. Bu konsepsiya elmi ideyaların inkişafı və onların ekoloji-ictimai münasibətlərlə qarşılıqlı əlaqəsini nəzərdə tutur. Sistemli təhlil prinsipi ekspozisiyaların əsasında durur, bu onların qarşısında duran məqsədlərdən irəli gəlir. Bu məqsəd torpaqşünashq elminin inkişaf tarixinin Azərbaycan torpaqşünashq elmi kimi nəzəri təhlili, elmi problemlərin dinamika prosesi kimi torpaqşünashq elminin təbii elmlər sistemində rolu və yerinin göstərilməsidir.

Müxtəlif profilli, o cümlədən torpaq muzeyləri böyük milli varidatın qoruyucularıdır. Muzeyin əsas məqsədi gənc nəslin vətənpərvərlik, tarixi və təbii ehtiyatlara hörmət ruhunda tərbiyə olunmasına, təbiətdən istifadə olunmasının elmi əsaslarının mənimsənilməsinə istiqamətlənən maarifçi fəaliyyətidir.

Məlum olduğu kimi əhalinin artımı və insan fəaliyyətinin genişlənməsi torpağın, yox olmaq təhlükəsi altında olan müxtəlif növlü fauna və floranın, biotik birliyin təmsiledici nümayəndələrinin seçilməsi və saxlanması zəruri edir.

Bir çox bitki və heyvan növlərinin məhv olması, unikal torpaq tiplərinin və onların növ müxtəlifliklərinin məhv olmasının düzəldilə bilməyəcək dərəcədə məhv olmasının dərk edilməsi, onların insan üçün iqtisadi, elmi, öyrədici və estetik xarakterli dəyərlər olmasını nəzərə alaraq qeyd etməliyik ki, bütün ictimai, dövlət və özəl orqanlar nümunəvi ekosistemlərin, növlərin mövcudluğu və inkişafı üçün təbii bitki və torpaq zonalarının yaradılması məqsədilə əllərindən gələni etməlidirlər.

Dövlət və elmi müəssisələr canlı təbiətin kolleksiya fondunun və torpaq nümunələrinin öyrənilməsinə, nümayişi və qorunub saxlanmasını təmin etmək üçün tədris müəssisələri, mərkəzlər (respublika) və diyarşünashq (rayon) muzeyləri, elmi-tədqiqat institutları nəzdində onların filialları, milli parkların yaranması və qorunmasını sürətləndirməlidirlər.

Şübhəsiz ki, yuxarıda qeyd olunanların həll edilməsi və həyata keçirilməsi Azərbaycanda aparılan muzey işinə, o cümlədən, böyük tərbiyəvi əhəmiyyət kəsb edən beynəlxalq təcrübəyə əsaslanmalıdır.

İnsanın biosfer və ən əsası təbii resursların mənimsənilməsi şəraitinin tarixi perspektivlərini cəmiyyətə çat-

dırmaq missiyası torpaq muzeyinin qarşısında durur.

Informasiya vasitələrinin mövcudluğu ilə bərabər yeni informasiya mərkəzləri olan parkların, zoo-botanika bağlarının, suvarma çöllərinin, muzeylərin yaradılması zəruridir.

Azərbaycan özünəməxsus təbii ehtiyatlarına və müxtəlif torpaq növlərinə malikdir. Torpaq nümunələrinin yığılaraq torpaq kolleksiyalarının yaradılması böyük elmi-təcrübi əhəmiyyət kəsb edir. Biricisi, hər bir nümunə spesifik ekoloji şəraitdə yayılan torpaqların xüsusi növünü əhatə edir və eyni zamanda onların yerləşməsinin şaquli zonallığını əks etdirir. İkincisi, hər bir torpaq tipi onun kənd təsərrüfatı istehsalında gələcək təcrübi istifadəsini müəyyən edən öz məhsuldarlıq qabiliyyətinə görə fərqlənir.

Əgər hər bir torpaq nümunəsi müxtəlif xarakterli torpaq tiplərinin mövqudluğuna işarədirsə, torpaq monoliti bu torpaq tipinin bütün genetik mahiyyətini ifadə edir. Torpaq monolitlərində torpağın əsas morfoloji strukturunu, əsas diaqnostik əlamətlərini müşahidə etmək olar.

İşin mahiyyətinə görə torpaq əmələgəlmədə şaquli zonallıq ayrı-ayrı torpaq tiplərinin formalaşmasında iqlim və bioloji faktorların məcmusunu müəyyən edir.

Torpaq monolitlərində (nümunələrində) torpaq əmələgəlmənin bioloji agentlərinin təsiri müxtəlif əlavələr - fitolitlər, kontrolitlər, konkresiyalar şəklində müşahidə olunur. Müxtəlif torpaq horizontlarında yerləşən bitkinin kök sistemi, o cümlədən heyvanların yolları torpaq əmələgəlmədə məhsuldarlığın və canlı orqanizmlərin rolunu göstərir.

Bitki və heyvanların məhv olması zamanı onlar torpaq horizontlarında humus maddələrinə transformasiya olunurlar. Ayrı-ayrı torpaq nümunələri və ya monolitlərinin tədqiqi zamanı təkcə torpaq horizontlarında humusun bölgüsü deyil, həmçinin diaqnostik əlamətlərindən də onun gücü öyrənilir.

Bu halda kolleksiya fondunun mövcudluğu təkcə müxtəlif növlü torpaqların deil, eyni zamanda müxtəlif ekoloji şəraitlərdə inkişaf edən eyni növlü torpaqların müqayisəsini aparmağa imkan verir.

Morfoloji xarakteristikaya uyğun olaraq mövcud kolleksiya materiallarına əsasən torpaq horizontlarının detallı genetik təsviri verilir və onların konkret tipə uyğunlaşması müəyyən olunur.

Bu işlərin növbəti və daha məsuliyyətli mərhələsi beynəlxalq qəbul olunmuş etalonlara uyğun nomenklaturanı, torpaqların təsnifat və sistematikasını verməkdir.

Torpaqların təsnifatı sahəsində, ən əsası isə YUNESKO-İnsan və Biosfer xətti ilə keçirilən Beynəlxalq

Ekoloji Forum və Proqramlar çərçivəsində torpaqların müasir sistematikasi və ekoloji monitorinqi sahəsində Azərbaycan alimləri böyük nailiyyətlər əldə etmişlər.

Məhz bu məqsədlərə nail olmaq üçün torpaqşünaslıqda istifadə olunan respublika genofondunun qorunub saxlanması və onlardan rəşional istifadə strategiyasının klassik əsaslarının işlənilib hazırlanmasına yönələn fundamental, metodoloji, tətbiqi, genetik tədqiqatları genişləndirmək lazımdır. Ətraf mühitə, o cümlədən torpağa intensiv texnogen təsir müasir dövrün ciddi problemidir.

Texnologiyaların proseslərin tullantıların təbii mühitə atılması torpaqların morfogenetik xarakteristikasının və degradasiyasının əhəmiyyətli surətdə dəyişməsinə səbəb olur.

Torpaq fondu və nümunələrinin içərisində texnogen-degradasiya torpaqları xüsusi əhəmiyyət kəsb etməyə başlayır. Respublikada neft-qaz hasilatı, kimya, dağ-mədən və s. sənaye sahələrinin inkişafını nəzərə alaraq qeyd etməliyik ki, onların hər birinin torpağın morfogenetik, fiziki-kimyəvi və digər xüsusiyyətlərinə təsiri müxtəlif şəkildə olacaqdır. Təbii və texnogen degradasiya torpaqlarını müqayisə edərək belə dəyişikliklərin spesifik xarakterini müəyyən etmək, sistematika, terminologiya və onların ümumi təsnifatına dəyişikliklər etməyə imkan verir.

Buna görə antropogen (texnogen) degradasiya landşaftlarının xarakterik dəyişikliklərinin öyrənilməsi zamanı təkcə təşkilati tədbirlər deyil, eyni zamanda torpaqların degradasiyası prosesinin elmi fundamental tədqiqatları nəzərə alınmalıdır.

Zəngin torpaq nümunələrinin toplandığı torpaq muzeyi daim öyrənilməsi və yeni eksponatlarla zənginləşdirilməsi zəruri olan unikal və dəyərli genofondur.

Torpaq muzeyinin qarşısında duran əsas məqsəd torpaqşünaslıq sahəsində əldə olunmuş beynəlxalq və yerli təcrübənin təbliğ edilməsidir. Torpaq muzeyində çox zəngin torpaq kolleksiyaları, torpaqların genezisi, coğrafiyası və məhsuldarlığının artırılmasına dair müxtəlif materiallar vardır.

Muzey torpaqşünaslığın inkişafında böyük əhəmiyyətə malikdir. Onun kolleksiyalarından ölkəmizin torpaq örtüyünün geniş icmalı, torpaq təsnifatının bəzi məsələlərinin dəqiqləşdirilməsi və torpaqşünaslığın bəzi məsələlərinin müzakirəsi zamanı istifadə olunur.

Torpaq muzeyi təkcə mədəni-maarif müəssisəsi deyil, eyni zamanda elmi-tədqiqat müəssisəsidir. Elmi işçilər torpaqların genezisi və məhsuldarlığına dair tədqiqatlar aparır, torpaq müayinələrində iştirak edir, muzey fondunun sistemləşdirilməsi və məzmunun zənginləşdirilməsinə dair iş aparırlar. Hal-hazırda Torpaq muzeyi qrupunda elmi-tədqiqat işləri davam etdirilir.

ƏDƏBİYYAT

1. M.P.Babayev - Azərbaycan torpaqlarının degradasiyası, "İnsan və Biosfer" YUNESKO üzrə Azərbaycan komissiyası, c.2, 2001-ci il, səh.41-53
2. Məmmədov Q.Ş. - Azərbaycan Respublikasının Dövlət Torpaq Kadastrının hüquqi, elmi və praktiki problemləri, Bakı, GİM, 2003-cü il, səh. 445
3. Б.М. Гуменский - Пленочные монолиты, их особенности и методика их взятия, Почвоведение №10, 1951 г., стр. 642-646
4. К. Орвик- Пленочный монолит, Уч. зап. Тартурского унив. сер. геол. и геог. № 4, 1948 г.